

УДК 81'28:398

*Марина Шарапа
(Житомир)*

КАЛЕНДАРНА ОБРЯДОВІСТЬ: ВИТОКИ ФОРМУВАННЯ ТА СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ

У статті розглянуто витоки формування календарної обрядовості як однієї зі складових традиційної народної духовної культури українців; з'ясовано, що структурні особливості календарної обрядовості зумовлені не лише відомостями про сюжетний набір обрядів, але й вербальними та різноплановими невербальними одиницями обрядових текстів.

Ключові слова: календарна обрядовість, міфологічне світосприйняття, ритуал, обрядовий текст, вербальні та різнопланові невербальні одиниці.

The article considers the formation of the calendar ritual as one of the components of the traditional national spiritual culture of Ukrainians; it is shown that structural features of the

calendar ritual are caused not only by information about the plot set of ceremonies but also verbal and varied non-verbal units of ritual texts.

Key words: *calendar ritual, mythological world perception, ritual, ritual text, verbal and non-verbal units.*

Календарна обрядовість – одна з найдавніших складових традиційної народної духовної культури українців, яка своїм корінням сягає язичницьких часів, коли річні святкування були зумовлені найважливішими для господарської діяльності періодами природних змін (загалом залежними від фаз сонця – зимового та літнього сонцестояння, весняного й осіннього рівнодення) та виражали тісний зв'язок культу предків із аграрними культурами.

Календар – система відліку часових проміжків – у міфології функціонує як один зі способів засвоєння міфологічною свідомістю природних явищ. Одним із джерел міфологічного світосприйняття первісних народів було перенесення язичницьких ознак на стихійні сили природи. Спочатку давня людина прямо асоціювала людські якості із якостями матеріальних предметів та явищ; згодом, зрозумівши своє безсилля перед явищами природи, почала створювати собі божества, яких у своїй уяві наділяла владою над тією чи іншою категорією явищ [3, с. 257–259]. Тому основою релігійних культів у слов'янських племен було обожнювання сил природи, поклоніння сонцю, воді, вогню, землі, вітру, рослинності тощо.

Ще одним важливим джерелом міфологічного світосприйняття первісних народів були уявлення про потойбічний світ і зумовлені ними почесті померлим як вираження ідеї безсмертя та нескінченності буття [4, с. 257, 259]. Померлі предки, на думку давньої людини, були посередниками між нею та силами природи, добробут нащадків залежав від їх потойбічного заступництва, бо вони знали таємниці зв'язків із вищими силами небесного, земного та підземного світів, а тому мали силу взаємодії на природу, тобто постійно й багаторазово впливали на земне життя [2, с. 31–34]. В основі світосприйняття давньої людини була діалектична тріада: *життя – смерть – життя*, тому не випадково в архаїчних ритуалах виявлено тісний зв'язок культу померлих предків із землеробськими культурами, культурами плодючості.

Праця хлібороба, спрямована на забезпечення добробуту сім'ї, який, безумовно, залежав від урожаю, була центральним ядром усіх народних календарних обрядів. Селянин, відчуючи свою залежність від природного середовища, намагався всіма засобами захистити себе та свою працю від несподіваних стихійних лих, сподіваючись на магичні дії. У свідомості первісної людини все було можливе, треба було тільки знати засоби для цього й умови, за яких ці засоби могли бути дієвими. Тому календарна обрядовість східних слов'ян мала яскраво виражений аграрно-магічний характер.

Хоча розвиток календарних обрядів зазнавав значного впливу християнства, у багатьох східнослов'янських обрядах до цього часу збереглися залишки найдавніших культів. Упродовж багатьох віків у процесі свого розвитку обряди зазнавали різних змін та взаємовпливів, іноді змінюючи не тільки форму, але й зміст магичних дій і перетворюючись на просту гру, розвагу. Обряди та свята, пов'язані з окремими календарними датами, мають у своєму складі нашарування різних епох – від архаїчних до сучасних.

Слов'янський народний календар як історично складена система членування та регламентації річного часу є важливою ланкою або навіть ядром усієї традиційної культури. Структурно та генетично календар становить складне поєднання багатьох, відносно автономних моделей: розпорядку християнських свят, постів та м'ясоїдів; календарів сонячного, місячного, вегетативного; хліборобського, скотарського, ткацького, бджільницького тощо; календаря “харчового”, весільного та поминального, демонологічного та фольклорного, пісенного тощо. Кожна з цих моделей утворює особливий цикл і співвідносна з особливим колом народних вірувань про природу та людину; водночас усі вони взаємопов'язані [6, с. 9].

Кожен комплекс святкувань, закріплений за окремою календарною датою або періодом, складається із своєрідних обрядів та ритуалів, значна кількість яких водночас є елементами інших свят. Встановлюючи семантику будь-якого календарного циклу загалом, спостерігаємо системні зв'язки між окремими його елементами та іншими обрядовими комплексами. Зауважимо, що у календарних обрядових циклах є значна кількість наскрізних обрядових елементів, які часто повторюються, зокрема, *освячення в церкві обрядових предметів з метою подальшого їх ритуального використання; спостереження за природними явищами з метою передбачити погоду; розпалювання ритуальних вогнищ; виготовлення, використання та знищення ритуальних символів; випікання обрядового печива; обрядова трапеза; апотропеїчні ритуали* тощо.

У міфологічному світосприйнятті давньої людини членування часу в календарній обрядовості відбувалося за допомогою ритуалів. Незважаючи на природні зміни, світ залишався таким, яким зафіксував його останній ритуал. Для того, щоб один період (сезон) змінився іншим, потрібен був черговий ритуал, який сприяв незмінності моделі світу; контролю над збереженістю найбільш цінного, з погляду суспільства, досвіду; переходу з одного важливого періоду життя в інший. Тому календарний обряд у традиційній культурі не завжди збігається зі змінами сезонів. Основною темою, яка представлена в тому чи іншому вигляді в будь-якому ритуалі, є тема *творення світу*, встановлення різних правил та схем, у незмінності яких давня людина вбачала запоруку добробуту окремого індивіда та колективу загалом. Ритуальний тип організації пам'яті й ритуальна стратегія поведінки, зумовлені світосприйняттям східних слов'ян, спрямовували розвиток культури більше в напрямку до відтворення вже відомої інформації, ніж до створення нової. Із розвитком суспільства поступово змінюються умови життя, світосприйняття. Нові умови породжують і нові вірування, але старі продовжують існувати, переплітаючись із новими. Еволюція релігійних уявлень становить не повну заміну одних форм іншими, а нашарування нового на старе.

У сфері духовної культури елементи нової культури не змінюють елементів старої, а проникають у неї, уживаються в ній, перебувають у різних співвідношеннях (синонімії, додаткового розподілу, варіантності й діалектності в географічному плані), ускладнюючи попередню систему, видозмінюючи її більше або менше, але, як правило, не руйнуючи її [7, с. 11]. З огляду на таку закономірність розвитку духовної культури стає можливим процес її реконструкції.

У народній культурі (обрядовості, віруваннях, фольклорі) модель людського життя накладалася на матерію природи, всього навколишнього світу, сакралізуючи й річне коло часу (міфологія календаря), і вегетативний цикл, і виробничу діяльність людини (ткацтво, гончарство тощо), перетворюючи природу в культуру. Оскільки в основі формування календарних обрядів, свят зосереджено людську працю та відображення природного циклу в їх взаємозв'язку; господарські дії людини не завжди залежали від зміни сезонів; обряди вказували на залучення людини й до роботи, і до життя природи, то класифікацію календарних звичаїв за сезонами можна вважати формальною та досить умовною. Структурні особливості народного календаря зумовлює не стільки зміна сезонів, скільки циклічність сільськогосподарських робіт й виконання необхідних ритуалів.

Засобом моделювання картини світу, її своєрідного бачення й вираження є мова, тому будь-який обряд можна розглядати як текст, виражений семіотичною мовою культури. Формальна структура обряду, крім дати виконання та номінації, складається насамперед із ритуальної сторони обряду, тобто набору та послідовності ритуальних *дій*, які виконують на цей момент і які поєднані спільною назвою (що саме і в якій послідовності виконують), *учасників* (хто бере участь в обряді, які у них функції, які необхідні ознаки виконавця та учасника ритуалу), *ритуальних предметів* (об'єктів, знарядь чи продуктів ритуальної дії) та *текстів*, які обслуговують обряд (пісень, замовлянь, словесних формул тощо) [6, с. 427–428].

Невербальними засобами вираження в тексті будь-якого обряду є насамперед обрядові предмети, ритуальні дії та їх виконавці, які в етнолінгвістичних дослідженнях традиційно об'єднані в основні групи одиниць *реалемного, акціоного* та *агентивного* планів. Однак

сучасні вчені, враховуючи такі важливі категорії традиційної картини світу, як *простір, час, ознака, стан* та інші, окреслюють ширше коло невербальних знаків у тексті обряду [2, с. 40–41]. Тому, крім структури календарної обрядовості на основі сюжетного набору обрядів, необхідно розглядати структуру плану вираження (вербальні та різнопланові невербальні одиниці обрядових текстів).

Як зазначають дослідники, формування будь-якого обряду зумовлене дією двох загальних тенденцій, які є реалізацією головної опозиції *позитивне : негативне*: 1) стимулювати здоров'я, життя, добробут, плодючість; 2) захистити себе та всіх членів колективу від нещастя, злиднів, хвороб, смерті [1, с. 171]. Відомо, що система бінарних опозицій складається з декількох пар протилежних одна одній ознак (які мають відповідно позитивне та негативне значення). Ці опозиції пов'язані насамперед зі структурою простору та часу, з кольором, із соціальними категоріями, з опозицією *природа : культура* тощо [5, с. 24]. Тому в основі формування багатьох одиниць календарного обрядового тексту є серія співвідносних опозицій, які репрезентують суб'єктивне розрізнення позитивного та негативного щодо впливу на людину чи колектив: *зустріч : проводи, нове : старе, світле : темне, чисте : брудне, життя : смерть, небо : земля, день : ніч, радість : смуток, здоров'я : хвороба, добробут : злидні, сакральність : профанність* тощо.

Отже, формування календарної обрядовості як однієї із складових традиційної народної духовної культури відбувалося на основі давніх міфологічних уявлень про явища природи, культ предків, членування часу за допомогою ритуалу. У встановленні структури календарної обрядовості не достатньо залучення відомостей про сюжетний набір обрядів. Розглядаючи обрядовий текст як послідовність дій і звернення до предметів, які мають символічний зміст та пов'язану з ними мовну послідовність, можна встановити структуру плану вираження календарної обрядовості, представлену вербальними та різноплановими невербальними одиницями.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Конобродська В. Л. Опозитивність і антонімія у структурі обрядового тексту. *Діалектна лексика : лексикологічний, лексикографічний та лінгвогеографічний аспекти. Матеріали доповідей Міжнародної наукової конференції*. Глухів, 2005. С. 170–179.
2. Конобродська В. Л. Поліський поховальний і поминальні обряди. Т. 1. Етнолінгвістичні студії. Житомир, 2007. 356 с.
3. Кононенко В. І. Символи української мови. Івано-Франківськ : Плай, 1996. 272 с.
4. Костомаров М. І. Слов'янська міфологія. Київ: Либідь, 1994. 384 с.
5. Соколова Г. П. Мифопоэтическая символика пространственной организации мира. *Вісник Харківського університету. Міф і міфопоетика у традиційних і сучасних формах культурно-мовної свідомості*. Харків, 1999. С. 23–31.
6. Толстая С. М. Полесский народный календар. Москва: Индрик, 2005. 600 с.
7. Толстой Н. И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. Москва: Индрик, 1995. 512 с.